

Хазратова Н.В., Гавриловська К.П. Діагностика рівня суб'єктивної легітимності правових норм. / Нігора Хазратова, Ксенія Гавриловська // Практична психологія та соціальна робота. №10, 2012. – С. 31-36.

ДІАГНОСТИКА РІВНЯ СУБ'ЄКТИВНОЇ ЛЕГІТИМНОСТІ ПРАВОВИХ НОРМ

*Хазратова Н.В., доктор психологічних наук, доцент,
завідувач кафедри психології Київського Славистичного університету
Гавриловська К.П., кандидат психологічних наук,
доцент кафедри соціальної та практичної психології
Житомирського державного університету імені Івана Франка*

Анотація. У статті проаналізовано особливості функціонування легітимаційного психологічного механізму нормативно-правової регуляції поведінки особистості, що забезпечує прагнення людини оцінювати конкретні вчинки (свої та оточення) як прийнятні чи не прийнятні по відношенню до системи правових норм держави. Результатом функціонування легітимаційного механізму є певний рівень суб'єктивної легітимності правових норм. Він може бути високим (правовий ригоризм), середнім (правовий релятивізм), низьким (правовий нігілізм). Описано процес створення методики діагностики рівня суб'єктивної легітимності правових норм. За результатами проведеного дослідження встановлено, що більшість досліджуваних перебувають на рівні правового релятивізму.

Постановка проблеми. Функціонування особистості в соціумі великою мірою пов'язане з наявною системою правових норм держави. Особистість залучається до сфери правового регулювання в якості активного суб'єкту, вкладає власні сенси у діючі правові норми. Психологічним підґрунтям правочинної поведінки є, насамперед, внутрішнє визнання норм права справедливими, виправданими, обов'язковими до виконання. Феномен суб'єктивної легітимності пов'язаний із правослухняністю, з готовністю особистості дотримуватися правових норм.

Актуальність дослідження проблеми суб'єктивної легітимності правових норм зумовлена необхідністю поліпшення процесу нормативно-правової регуляції

поведінки особи, потребою у розширенні переліку методик, що можуть бути використані для ефективного прогнозування правової поведінки у нормативних ситуаціях. Основним ускладненням при проведенні такого типу досліджень є відсутність адекватного діагностичного інструментарію, вільного від впливу проявів соціальної бажаності на відповіді досліджуваних.

Мета (цілі) дослідження. Головною метою при дослідженні суб'єктивної легітимації правових норм як психологічного механізму нормативно-правової регуляції поведінки особистості було визначено розробку методики діагностики рівня суб'єктивної легітимності правових норм.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасному науковому та практичному політико-правовому дискурсі поняття суб'єктивної легітимності використовується досить широко. Найчастіше цей термін науковці вживають для позначення легітимності, виправданості існування політичної влади (О. Висоцький, К. Завершинський, М. Тур [1-3]). Проблеми легітимності правових норм розглядали Н. Бусова, О. Гарник, М. Тур, Я. Зоська та ін. [4-7]. На жаль, феномен суб'єктивної легітимності правових норм досі залишаються не висвітленим повною мірою – насамперед, через брак діагностичних методик для проведення емпіричних досліджень.

Основний матеріал і результати дослідження. Нормативно-правова регуляція поведінки особистості виступає, насамперед, джерелом упорядкованості організаційної взаємодії. Вона може характеризуватися, з одного боку, мірою цієї впорядкованості, а з іншого – мірою психологічної легітимності як суб'єктивного визнання законів. Термін “легітимність” визначає схильність людини співвідносити правові норми зі своїм внутрішнім критерієм справедливості.

Легітимація (від лат. *legitimus* – законний, узаконений) – це психологічний механізм нормативно-правової регуляції поведінки особистості, за допомогою якого правова норма набуває психологічної легітимності, тобто стану, що виражає правильність, виправданість, доцільність і інші сторони відповідності конкретної правової норми установкам, очікуванням особистості, її життєвим планам. Легітимація правових норм у свідомості особистості пов'язана з комплексом

переживань і внутрішніх установок людей, з уявленнями особистості про відповідність конкретної правової норми нормам соціальної справедливості.

Оцінка легітимності правової норми здійснюється особистістю шляхом порівняння її зі своєю внутрішньою ідеальною моделлю, з уявленням про соціальну справедливість. І якщо реально існуючі норми, за думкою особистості, не в змозі забезпечити їй безперешкодний рух до самореалізації (насамперед, соціальної), то її ставлення до них буде критичним, а виконання норм вимушеним. Особистість представлятиме собою "зону ризику", тому що при найменшій можливості прагнутиме перейти в зону делінквентної поведінки. Через дію захисних механізмів психіки, отримати достовірну інформацію про готовність особистості дотримуватись у своїй поведінці правових норм, дуже складно. Загалом, озвучувати перед дослідником свої наміри порушити закон, не буде жоден досліджуваний, який їх усвідомлює та прагне безкарно зреалізувати. Крім того, готовність порушувати закон заради досягнення суб'єктивно значущих цілей зазвичай суперечить позитивному «Я-образу», тому, свідомо чи несвідомо, під час дослідження респондент може озвучувати соціально бажані настановлення щодо своєї правової поведінки.

Імовірність досягнення особистістю своєї мети великою мірою залежить від здатності врахувати всі можливі фактори, що можуть сприяти або перешкоджати цьому. Держава взяла на себе функцію зробити хоча б деякі фактори досить визначеними, для цього вона створює нормативно-правову систему регулювання відносин у суспільстві і здійснює контроль за її виконанням. От чому легітимною для особистості, принаймні з раціональною орієнтацією поведінки, буде правова система, що забезпечує стабільність закону, неухильне виконання його всіма громадянами, що зводить до мінімуму непередбачуваність соціального життя. Така правова система збільшує шанси особистості, що будує життєві плани і робить кроки в напрямку їх реалізації. Отже, психологічна легітимність правових норм багато в чому визначає поведінку особистості у правовому полі.

Відповідно до мети та попереднього теоретичного аналізу предмету дослідження, було піддано перевірці наступні припущення:

1. У результаті функціонування легітимаційного психологічного механізму нормативно-правової регуляції поведінки особистості виникає правовий релятивізм як характерна риса масової правової психіки.

2. Вікові та гендерні відмінності не впливають на рівень суб'єктивної легітимності правових норм держави.

Для реалізації мети дослідження було використано методику визначення рівня суб'єктивної легітимності правових норм у масовій правовій психіці, розроблену Н.В. Хазратовою [8].

Ми визначаємо такі рівні суб'єктивної легітимності правової системи держави у свідомості особистості, як правовий нігілізм, правовий релятивізм, правовий ригоризм.

Правовий ригоризм (від лат. *rigor* – твердість, строгість) – характеризується строгим дотриманням правових норм, правова поведінка й думки виключають будь-які компроміси, можливе лише строге слідування букві закону. Такі люди ставлення до правових норм виражають словами: «Закон суворий, але це закон», «Нехай загине світ, але торжествує закон», «Життям мають керувати не люди, а обов'язкові для всіх правові норми». Подібні твердження звучать дещо штучно, але вони відображують стійкість правової форми регулювання; ілюструють постулат про вищість закону – основну характеристику правової держави. Такій людині притаманна висока соціально-правова відповідальність. Проте у своєму крайньому вираженні правовий ригоризм переростає у правовий формалізм, небажання вирішувати справи по суті, згідно з їх реальним соціально-правовим змістом.

Правовий релятивізм характеризується тим, що нормам надається відносний, повністю умовний та змінний характер. Релятивізм походить з одностороннього підкреслювання змінності дійсності та заперечення відносної стійкості речей та явищ. Ґрунтується на абсолютизації принципу «Людина є мірою всіх речей»: усе, що приносить людині задоволення – добре, а все, що змушує страждати – погано. Критерієм оцінки хорошого та поганого тут є чуттєві схильності окремої особистості. Ще софісти доводили умовність правових норм, державних законів та моральних оцінок. Подібно тому, як людина є мірою всіх речей, всяке людське

суспільство є мірою справедливого й несправедливого. Феноменологічно правовий релятивізм проявляється в тому, що людина залишає за собою право вирішувати, дотримуватись чи не дотримуватись її правових норм у кожному конкретному випадку.

Правовий нігілізм характеризується запереченням правових норм, невизнанням їх необхідності та значущості, підкреслення їх шаблонності та формальності, схильністю заперечувати їх як ефективний засіб регуляції відносин між людьми. Правові нігілісти вважають, що юридичні правила і заборони цілком можна обійти там, де це пройде безкарно, що було би добре, якби більшість законів і правил узагалі відмінили [9].

У якості стимульного матеріалу методики використовувалися ситуативні задачі, які часто застосовуються при фаховій підготовці юристів (так звані «казуси»). Кожна ситуативна задача містить опис певного адміністративного правопорушення, а діагностованому пропонується оцінити міру відповідальності персонажа, що порушив закон. Подібний спосіб конструювання методики дає досліджуваному можливість спроектувати на гіпотетичний персонаж своє власне, зазвичай неусвідомлене ставлення до системи правових норм. Таким чином, ми отримуємо можливість уникнути проявів соціальної бажаності під час проведення дослідження.

У запропонованих діагностованих ситуаціях використовувалися лише адміністративні, а не кримінальні правопорушення. Саме такі правопорушення є максимально типовими – переважна більшість діагностованих регулярно зустрічається з ними на практиці; саме адміністративне право найбільше регулює життя соціальних організацій; крім того, адміністративні правопорушення (на відміну від кримінальних) зазвичай не викликають великого обурення і тому більшою мірою провокують прояви правового релятивізму та нігілізму.

На відміну від тих ситуацій, що застосовуються в юриспруденції, в даних ситуаціях пояснювалися мотиви та суб'єктивні причини правопорушення. Це давало змогу виявити ті випадки, коли особистість схильна проявити більшу лояльність до правопорушення внаслідок розуміння тієї чи іншої ситуації приватного життя

персонажа (у сприйманні особистості нерідко такі мотиви, як бажання зустрітися з улюбленим племінником, турбота про хвору матір начебто зменшують вину правопорушника) [8, с.208-210]. Відомо, що люди готові проявляти більшу лояльність до тих порушників права, які озвучують дуже особисті, емоційно забарвлені, значимі для кожного причини свого вчинку, які нікого не залишають байдужими. Можливо, це пов'язано з тим, що в масовій правовій психіці моральні, звичаєві норми є більш значущими, ніж формальні правові норми (принаймні, по відношенню до деяких видів правопорушень).

Діагностичні ситуації підбиралися за такими принципами:

- усі правопорушення мають бути типовими – такими, що часто трапляються в житті;
- кожна ситуація має містити в собі адміністративне правопорушення приблизно однакової «міри тяжкості»;
- ситуації мають бути різноманітними, зокрема, підбиралися три типи ситуацій: 1) особа порушує права особи; 2) особа порушує закон, завдаючи шкоди державі; 3) держава порушує права особи;
- «склад правопорушення» має бути у кожному випадку зрозумілим для всіх та загальновідомим.

Для того щоб визначити такі правопорушення, що відповідають цим принципам та адекватно сформулювати ситуації, було використано метод експертної оцінки [8, с.209]. Експертна група складалася з 10 осіб, що мали вищу юридичну освіту та стаж роботи за спеціальністю від 7 до 15 років; троє експертів мали ступінь кандидата юридичних наук. Робота з експертами проводилася індивідуально, між собою вони не взаємодіяли. Експерти аналізували кожен зі тридцяти п'яти першопочатково запропонованих ситуацій відповідно до вищенаведених принципів та оцінювали її за 5-бальною шкалою, де «5» є найвищою оцінкою. Після завершення роботи ми проаналізували результати, та сформували остаточний перелік із 27 нормативних ситуацій, що увійшли до стимульного матеріалу методики (див. додаток А).

Для того, щоб отримати після проведення дослідження кількісні показники, ми пропонуємо досліджуваному після ознайомлення зі стимульним матеріалом оцінити ступінь «провини» гіпотетичного героя у кожній із ситуацій за шкалою:

1. «винен»;
2. «винен, але по-людськи можна зрозуміти»;
3. «не винен».

Відповіді діагностованого дають змогу оцінити рівень суб'єктивної легітимності правових норм держави. Операціональним показником правового ригоризму є відповідь “винен”; правового релятивізму – обрання відповідей “винен, але по-людськи можна зрозуміти”, а показником правового нігілізму є вибір варіанту відповіді “не винен” на більшість запропонованих ситуацій. Згідно з вимірювальною моделлю, за відповідь “винен” нараховується 1 бал, за відповідь “винен, але по-людськи можна зрозуміти” нараховується 2 бали, за відповідь “не винен” – 3 бали.

Відповідно до цього, підраховуються можливі мінімальна та максимальна суми балів за кожною з трьох шкал (визначаються тестові норми). Мінімальна сума балів, яку можна отримати, – 27, а максимальна – 81. Тестові норми, визначені Н.В. Хазратовою [8], наведено в табл.1. Результати підраховуються в «сирих» балах, без переведення в стени.

Таблиця 1.

Сума балів відповідно до трьох рівнів суб'єктивної легітимності правових норм у свідомості особистості

Шкала Кіль- кість балів	Ригоризм	Релятивізм	Нігілізм
Максимальна	45	63	81
Мінімальна	27	46	64

Таким чином, відповіді кожного з діагностованих дають можливість оцінити його рівень суб'єктивної легітимності системи правових норм держави.

Було проведено емпіричне дослідження, спрямоване на визначення рівня суб'єктивної легітимності правових норм. Вибіркова сукупність дослідження складалася зі 115 осіб і була структурована за статтю, віком, місцем проживання.

Статистична обробка результатів дослідження виконувалася за допомогою пакету обробки соціологічних анкет (ОСА) та програми Excel. Результати дослідження демонструють розподіл рівнів суб'єктивної легітимності в цілому по всій вибірковій сукупності:

Рівень правового релятивізму – 85% опитаних.

Рівень правового ригоризму – 14% опитаних.

Рівень правового нігілізму – 1% опитаних.

Таким чином, ми можемо зробити висновок про те, що правовий релятивізм є характерною рисою масової правової психіки на даному етапі розвитку українського суспільства.

Не виявлено суттєвих статевих відмінностей у рівні суб'єктивної легітимності правових норм. Можна відмітити, що дещо вищим є рівень суб'єктивної легітимності системи правових норм держави у жінок. Проте різниця настільки невелика, що ми можемо говорити радше про тенденцію, ніж про якісь значні відмінності.

Виявлено, що вік істотно не впливає на рівень суб'єктивної легітимності системи правових норм. Проте існують певні тенденції. Так, найвищий рівень правового ригоризму зафіксовано серед молоді (це заперечує стереотип про “юнацький нігілізм”). Можливо причиною такого стану речей є просто нестача досвіду взаємодії з правовою системою. Так, люди середнього віку, що є найбільш соціально активними, демонструють найвищий рівень правового нігілізму.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів проблеми. Так, рівень суб'єктивної легітимності правових норм визначає ставлення особистості до норм права, проте не зумовлює однозначно характер правової поведінки. Перспективи подальших досліджень полягають у вдосконаленні діагностичного інструментарію для вивчення психологічної складової процесу нормативно-правової регуляції поведінки особистості у контексті суб'єктно орієнтованого підходу.

Висновки. Таким чином, на основі проведеного кількісного та якісного аналізу результатів даного дослідження, ми можемо сформулювати наступні висновки:

Оцінка суб'єктивної легітимності правової норми здійснюється особистістю шляхом порівняння її зі своєю внутрішньою ідеальною моделлю, з уявленням про соціальну справедливість. Рівень суб'єктивної легітимності визначає ставлення особистості до норм права.

У результаті функціонування легітимаційного психологічного механізму нормативно-правової регуляції поведінки особистості виникає правовий релятивізм як характерна риса масової правової психіки.

Не виявлено значних гендерних та вікових відмінностей у процесі суб'єктивної легітимації правових норм.

Додаток А.

Методика діагностики рівня суб'єктивної легітимності системи правових норм держави

Процедура діагностики: Кожна ситуація пропонується діагностованому на окремій карточці. Експериментатор знайомить його з інструкцією. Фіксація результатів проводиться письмово, без застосування спеціального обладнання. Діагностований не обмежується в часі.

Інструкція діагностованому:

«Наше дослідження спрямоване на виявлення рівня обізнаності людей з законами та оцінки ними правопорушень. Вам буде пред'явлено 27 ситуацій взаємодії між людьми. Уважно прочитайте кожну з них і скажіть: чи скоїв, на Вашу думку, персонаж, про якого йдеться в цій ситуації, яке-небудь правопорушення? Оцініть, будь-ласка, відповідальність (вину) кожного головного персонажу у кожній ситуації за такою шкалою:

- 1 – винен;
- 2 – винен, але по-людськи його можна зрозуміти;
- 3 – не винен».

Список ситуацій (казусів):

1. Студент Віктор, не маючи грошей і поспішаючи на заняття, проїхав у автобусі декілька зупинок і не оплатив проїзд.
2. Студенти святкували в гуртожитку день народження, і галас заважав їх сусідам готуватися до занять, дивитися телевізор. На прохання вгамуватися вони відповіли, що погуляють лише до першої години ночі.
3. Денис Іванович хворіє уже декілька років поспіль і тому не може доглядати свою земельну ділянку на дачному масиві. Бур'яни, якими вона заросла, активно і регулярно «перелізають» на сусідні ділянки.
4. Почувши від сусідки Галі про те, що сталася аварія на Рівненській АЕС (мовляв, в одному з блоків утворилася тріщина), вихователька дитячого садочку Таня не вивела дітей на прогулянку.
5. Люда, не маючи часу внаслідок догляду за шестимісячною дитиною, випустила свого собаку погуляти на деякий час без нагляду. Як виявилось, своїм гарчанням собака злякав двох дітей, що знаходилися в цей час надворі.
6. Під час дискотеки хлопці вийшли палити у фойє кінотеатру, де знаходилися люди, що не палять.
7. Кочегар Антон попросив свого колегу Миколу замінити його у святковий день на роботі, але той не виконав своєї обіцянки. У відповідь Антон, уникаючи догани, надав керівнику неправдиву інформацію, що Микола продає вугілля «наліво».
8. У ресторані, що знаходився у житловому будинку, затягнулося весілля, порушуючи нічну тишу.
9. Під час евакуації із зони Чорнобильської катастрофи Ганна забрала з собою всі свої килими. Вони до цього часу прикрашають її квартиру, а оскільки гості бувають у неї часто, то з ними «контактує» багато людей.
10. Щоб вчасно прийти на роботу, Василь перейшов вулицю за 50 метрів від пішохідної доріжки.
11. Секретарці Олі подзвонили на роботу і повідомили, що приїхала її сестра з улюбленим племінником, яка зможе пробути в місті не більше як 2-3

години. Оскільки конкретної роботи Оля на той момент не мала, а шеф був відсутній, вона залишила робоче місце за 1,5 години до завершення робочого дня.

12. Підлітки Павло, Наталка та Сергій поверталися після дискотеки додому о першій годині ночі в чудовому, веселому настрої, і тому «на все горло» співали та сміялися.

13. Бармен Олексій, щоб задовольнити відвідувачів, які зайшли до бару наприкінці робочого дня, зачинив цей заклад на дві години пізніше визначеного часу.

14. Заступник начальника канцелярії, щоб встигнути додому на обідню перерву, скористався службовим автомобілем.

15. При проходженні медичного огляду для подачі документів і будучи впевненим щодо свого здоров'я, Іван вирішив, що краще заплатити одному лікареві, який зробить довідку, ніж обходити всіх та витратити дорогоцінний час.

16. Робітник заводу Андрій, дізнавшись, що його матір повезли до лікарні, подзвонив у довідкову, бо хотів спитати номер телефону відділення, до якого її поклали. Оскільки він дзвонив по телефону-автомату з цеху заводу і не мав на чому зафіксувати інформацію, то записав номер телефону на таксофоні.

17. Костянтин придбав у власність квартиру і заплатив її колишньому власнику в доларах.

18. Нещодавно у секретарки Алли відбувся день народження. Колеги привітали її, а вона в обідню перерву пригостила їх вином і солодощами.

19. У зв'язку з тим, що не міські студенти зазвичай брали книжки з бібліотеки і не повертали їх, адміністрація бібліотеки ввела нове правило. Тепер не міські читачі зобов'язані, беручи книгу, залишати натомість паспорт або 10 гривень.

20. Адміністрація заводу N, не маючи грошей, виплатила заробітну плату працівникам заводу його продукцією.

21. Підприємство G не змогло забезпечити техніку безпеки на робочому місці внаслідок того, що інше підприємство затягнуло поставку нового обладнання. В результаті робітниці Люба та Оксана отримали виробничі травми.

22. Кондуктор тролейбусу, обурений тим, що безбілетний пасажир не хотів платити за проїзд, змушував його вийти на наступній зупинці.
23. На трасі Луцьк – Ковель працівник ДАІ зупинив автомобіль та вимагав від водія права, але причини назвати не міг.
24. Ціни на комунальні послуги підвищилися, а лише через декілька місяців державне підприємство L підвищило заробітну плату.
25. У зв'язку з інфляцією державне підприємство F затримало заробітну плату працівникам на два місяці.
26. У зв'язку з затримкою фінансування бібліотек, адміністрація обласної державної бібліотеки ввела положення “Про платні послуги”.
27. Кондуктор автобуса вимагав у групи студентів, які здалися йому дуже підозрілими, показати не тільки проїзні документи, але й студентські посвідчення.

Література:

1. Высоцкий А. Ю. К вопросу о теории легитимности / А.Ю. Высоцкий // Філософія, культура, життя. Міжвузівський збірник наукових праць. – Вип. 12. – Дніпропетровськ: ДДФЕІ, 2002. – С. 16 - 23.
2. Высоцкий А. Ю. Легитимность: анализ понятия / А.Ю. Высоцкий // Грани. – 2003. – №1 (27). – С. 109 - 113.
3. Завершинский К. Ф. Легитимность: генезис, становление и развитие концепта / К.Ф. Завершинский // Полис. – 2001. – №2. – С. 113 - 131.
4. Зоська Я.В. Социальная легитимация как источник современного права / Я.В. Зоська // Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики Міжвузівський збірник наукових праць. – 2009. – №4. – С. 49-54.
5. Практична філософія та правовий порядок: Збірка наукових статей. – Харків, 2000
6. Тур М.Г. Некласичні моделі легітимації соціальних інститутів: Монографія / М.Г. Тур. – К.: ПАРАПАН, 2006. – 396 с.
7. Тур М.Г. Теоретико-методологічні засади процедурної легітимації Лумана / М.Г. Тур// Практична філософія. – Київ, 2005. – №3. – С.25-31.

8. Хазратова Н. В. Психологія відносин особистості і держави: Монографія / Н.В. Хазратова. – Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2004. – 276 с.
9. Краус В. Нігілізм сьогодні або Терплячість світової історії / В. Краус ; перекл. з німецької М. Павлюка. – К.: Основи, 1994. – 124 с.
10. Клайн П. Справочное руководство по конструированию тестов. Введение в психометрическое проектирование / П. Клайн ; Пер с англ. Е.П. Савченко под ред. Л. Ф. Бурлачука. – К.: ПАН-Лтд., 1994. – 283 с.